

Silvo Fatur

Gimnazija Postojna

SLAVISTIČNA EKSKURZIJA NA POSTOJNSKO IN ILIRSKOBISTRIŠKO

(Matija Kastelec, Miroslav Vilhar, Dragotin Kette, Alojz Kraigher, Lea Fatur, Ivan Lah, Ivo Grahor, Bogomil Fatur in drugi)

Smeri in poti

Uvodna opomba. Odkoderkoliže ekskurzija krene, malone vselej mora skozi Postojno. Zato bom za izhodišče vseh variant vzel prav Postojno.

1) Enodnevna ekskurzija z avtobusom in peš: Postojna — 12 km — Pivka — 5 km — Zagorje — 1/4 h — Kalc — 1/2 h — Knežak — 3/4 h — Šilentabor — 1 h — Kilovče — 1/4 h — Dolnja Bitnja — 1/4 h — Prem;

(varianta za del poti oziroma pot za prazen avtobus: Knežak — 9 km — Il. Bistrica — 10 km — Prem — 13 km — Pivka — 12 km — Postojna).

2) Enodnevna ekskurzija z vlakom in peš: izstop v Pivki, peš — pot do Zagorja in Kalca (1 1/4 h), odtod čez Knežak (1/2 h) na Tabor (3/4 h) in čez Kilovče in Dolnjo Bitnjo na Prem (1 1/2 h) ter nazaj na železniško postajo Kilovče (1/2 h), vlak in povratek. Ta varianta bo zanimiva za manjše skupine, ki si ne morejo privoščiti avtobusa.

3) Dvodnevna ekskurzija z avtobusom in peš: prvi dan po poti št. 1, ki se jo da z avtobusom skrajšati, potem pa iz Postojne na Razdrto (13 km), vzpon na Nanos (1 1/2 h), prenočevanje v Vojkovi koči tik pod Plešo (1261 m), ki jo upravlja PD Postojna.

Drugi dan pa čez Suhi vrh (1313 m), ki je najvišji vrh Nanosa v Predjamo (4 h) — tam čaka avtobus pa mimo Pivke —, Črne — in Postojnske jame v Postojno (15 km). Ta varianta bo primerna za slaviste — planince. Seveda se da tudi drugi dan z avtobusom skrajšati — z Nanosa nazaj na Razdrto sestopimo v 1 h.

4) Dvodnevna ekskurzija z avtobusom in peš: prvi dan na poti št. 1 do Prema, od tam pa skozi Trnovo pri Il. Bistrici na Sviščake pod Snežnikom (1242 m), prenočevanje v planinskem domu, ki ga upravlja PD Il. Bistrica, drugo jutro vzpon na Snežnik (1796 m), sestop in nadaljevanje poti čez Mašun, skozi Leskovo dolino proti Loški dolini in preko Cerknice v Postojno ali Ljubljano.

Natančneje bom opisal le pot št. 1, ki je pravzaprav sestavina vseh ostalih, in jo tudi najbolj priporočam, saj omogoča spoznati skoraj vse, kar je v teh krajih literarno zanimivega. K 3. in 4. varianti bom dodal nekaj podrobnosti na koncu.

Opis popotovanja in kulturnozgodovinskih zanimivosti

Če se ekskurzija bliža Postojni z ljubljanske strani, takih pa bo lahko največ, bo treba že 9 km pred Postojno, pod znanimi planinskimi ridami, ki pa jih nova

avtocesta hitro potiska v pozabo, v Planini, opozoriti na Miroslava Vilharja (1818—1871). Tam se je rodil, kot sin posestnika in poštnega uradnika. Planina je bila namreč pred zgraditvijo južne železnice daleč naokoli znan trg. Na dolgo je razpotegnjena ob cesti. Značilne zanjo so »furmanske« hiše s širokimi napušči, velikimi dvorišči in velikimi (nekdanjimi) konjskimi hlevi. Zaradi pomembne lege na prastari poti med Kranjsko in Jadranskm morjem pa so bili Planinci že po Valvasorjevih besedah malone sami tovorniki, kot vsi Pivčani (prebivalci pivške kotline!), o čemer bomo še kaj rekli kasneje. — Tudi o Miroslavu Vilharju nekaj več kasneje. Zdaj le še to, da ima na rojstni hiši, nekako sredi Planine, vzdano spominsko ploščo, nasproti čez cesto pa stoji njegov doprski kip, delo domačina Ivana Sajeveca (roj. v Stari vasi pri Postojni). Spomenik so 1930. leta postavili primorski emigranti v Jugoslaviji. Planina je bila namreč tik za krivično mejo, njen Postojni najbližji del (Kačja vas) je bil že v Italiji, spomenik pa naj bi bil protiutež onemu Vilharjevemu spomeniku, ki je stal na trgu pred sedanjo gimnazijo v Postojni in so ga fašisti 2. januarja 1926. leta vandalsko oskrunili.

Kot zanimivost naj v Planini omenimo še Langusovo kopijo Rafaelove slike sv. Marjete in slikarije Prešernovega portretista Kurza Thurna von Goldensteina v tamkajšnji baročni cerkvi.

Iz Planine so doma: Oskar Dev (1868—1934), pesnik in skladatelj; Josip Gabrovšek (1867—1894), mladinski pisatelj; Ivan Podgornik (1868—1948), mladinski pisatelj in prevajalec; Drago Tršar (roj. 1927), likovni umetnik.

O Postojni ne bi dosti govoril. Je pravo prometno vozlišče — železniško, cestno, skoznjo gre zlasti v poletni sezoni nekaj deset avtobusnih prog. Postojnsko jamo obišče zadnje čase tri četrt milijona obiskovalcev na leto.

Zaradi središčne lege med Ljubljano, Trstom, Gorico in Reko je bila Postojna od nekdanj tudi gospodarsko in upravno središče Notranjske. Prvič je izpričana že leta 1226 z imenom Arnsberg. Vrh Soviča, tik nad Postojno, je bil tedaj grad, ki je pripadal tudi oglejskim patriarhom. Že 1810. leta je Napoleon velel ustanoviti v Postojni gimnazijo. Leta 1851 je Blaznik tu ustanovil tiskarno, ki je delovala do 1947. leta. 1906 so v Postojni odprli prvo in edino slovensko meščansko šolo v Avstriji. Od 1909. dalje je Postojna mesto. Za časa 1. svetovne vojne je bil tu vrhovni štab soške fronte, z generalom Borojevičem na čelu. Ob tem naj zapišem vprašanje: — Bi bila usoda Primorske med obema vojnama takšna, kot je bila, če bi se leta 1918 Ljubljana obrnila na Borojeviča, ki je bil sicer avstrijski oficir a Slovan, z mislijo o podobni akciji, kot se je odvijala ob severni meji?!

Med vojnama je bila tu zelo močna italijanska kolonizacija. Ocenjujemo, da je bilo 1936. leta v Postojni že kakih 3000 Italijanov. Ob ljudskem štetju tega leta sicer niso več spraševali po narodnosti. A skokovitega naraščanja prebivalstva se ne da pojasniti drugače kot s hoteno in načrtno kolonizacijo. Med 1921. in 1936. letom se je namreč število prebivalcev tedanje postojnske občine povečalo od 4936 na 8585 (indeks 170). O zavestni kolonizaciji govorijo seveda tudi druga dejstva.

Za časa NOB moramo omeniti znamenito partizansko akcijo v Postojnski jami — požig kakih 50 vagonov nemškega letalskega bencina, ki so jo minerci 31.

divizije (iz sestave IX. korpusa) izpeljali v noči med 22. in 23. aprilom 1944. Bobnelo in gorelo je teden dni. Danes ima Postojna okoli 6000 prebivalcev, postojnska občina pa blizu 19.000.

Poleg zgodbe o Vilharjevem spomeniku, ki smo jo že povedali, velja omeniti, da je bil iz Postojne doma Alojz Kraigher (1877—1959), trgovec sin, zdravnik, pripovednik, dramatik in publicist, v čigar delu pa ni dosti sledu o tej deželici, še največ morda v povesti Peter Drozeg. Kakega obeležja na rojstni hiši nima, je pa ob tržaški cesti in se bomo peljali mimo nje na poti proti Pivki. In Viktor Bežek 1860—1920), pedagog, jezikoslovec, kritik in urednik LZ v času njegove najbolj naturalistične orientacije. — Če se nismo ustavili v Planini, kjer sta prav blizu Vilharjeve rojstne hiše dve kar spodobni gostilni, potem se bomo zagotovo ustavili v Postojni in skoraj gotovo na trgu pred gimnazijo, Trg padlih borcev je to, in ob vhodu v mlečno restavracijo opazili Bežkovo spominsko ploščo.

Iz Postojne so bili doma še: Ivo Bučar-Ivanovič (1856—1907), pesnik, ki je 1898 izdal »bajko iz postojnske pečine« z naslovom Biserolja, jasna vila; Mara Lamut-Bučar (1884—), pesnica, pripovednica in publicistka; Frančišek Smerdu (1908—1965), kipar; Alojz Srebotnjak (roj. 1931), skladatelj; Vilko Ukmar (roj. 1905), skladatelj in glasbeni pedagog; Mileva Zakrajšek (1885—1971), dramska igralka.

Spomniti kaže še, da je imel Prešeren, ko je le dočakal ugoden odgovor na šesto prošnjo za samostojno advokaturu, možnost izbirati med Kranjem in Postojno. V Postojni sta nekaj časa službovala tudi jezikoslovec Anton Breznik in planinski pisatelj, humorist, Janko Mlakar. Bežku pa je ob koncu 19. stoletja pošiljal svoje zgodbe Josip Kostanjevec (1864—1929), učitelj, doma iz Vipave; kar prepričljivo je popisoval tedanjo jaro gospodo, malomeščanščino tržanov Postojne, pa tudi Il. Bistrice in Vipave.

V Postojni je še muzej in Inštitut za raziskovanje Krasa SAZU s čudovito zbirko fantastičnih kapniških tvorb kraškega podzemlja.

Iz Postojne se bomo peljali skozi Pivko, kjer je osrednji obrat lesnoindustrijskega podjetja Javor (le-ta dela v petih tovarnah kruh kakim 1600 Pivčanom), v Zagorje. Ustavili se bomo na majhnem trgu med cerkvijo, gasilskim domom in gostilno. Tam stoji tudi spomenik 25-im padlim za svobodo, s preprosto zgovornim napisom, katerega začetek se glasi:

*»Boj za svobodo
jim je bil —
boj za slovensko besedo,
za slovensko pesem,
boj za kruh in pravico ...«*

V Zagorju se je očetu železničarju rodila Lea Fatur (1865—1943), po domače Rjovčeva, pisateljica in šivilja, gospodinja v bratovi hiši v Ljubljani, kjer je tudi umrla in je pokopana na Žalah, samouk (brez šole se je naučila štirih jezikov), plodovita sodelavka Doma in sveta pred 1. svetovno vojno. Od njene rojstne hiše ni ostalo nič zanimivega, že pred desetletji so jo preuredili v hlev. Omeniti pa kaže, da je priimek Fatur v vasi in širši okolici izredno pogost, o tem zanimivo priča tudi dejstvo, da je med 25 imeni žrtev, ki so zapisana na spome-

niku padlim v Zagorju, kar 9 Faturjev. Pisateljica je bila nadarjena fabulistka, kar je prišlo posebno do izraza v njenih zgodovinskih povestih (Vislavina odpoved). Domača pokrajina pa je zaživela v njenih razpoloženskih opisih valovitega sveta okoli Zagorja zlasti v njenih krajših spisih, ki jim dajejo barvo tudi nekateri posrečeno uporabljeni lokalizmi (V burji in strasti, DS 1905).

Na tem mestu kaže opozoriti, da je mogoče v teh vaseh, v Zagorju, Knežaku, Trnovem in Il. Bistrici, v Kilovčah, Bitnji in na Premu s pridom prisluhniti ljudskemu govoru; za jezikoslovce — dialektologe je to področje zanimivo zaradi mešanja elementov dolenskih in primorskih narečij. To ne priča le o fizičnem stiku dveh jezikovnih ploskev, za to tudi niso krive le stare upravnoteritorialne delitve, pač pa v prvi vrsti prastara in izrazita prehodnost tega ozemlja.

V Zagorju se bomo spomnili še na Ketteja. Z očetom, ki je tam služboval 10 let, od 1879. leta dalje, je prebival v Zagorju, kjer je tudi obiskoval osnovno šolo. Hišica, nasproti združnega doma, kjer so Kettejevi prebivali, ima še danes ime »pri Ketečkinih«. Od kod ta ženska oblika hišnega imena, ni znano. O Dragotinovem otroštvu v Zagorju pa je napisala nekaj strani Mimi Malenškova v romanu Pojoči labodi.

Zagorje je ena največjih vasi v Pivški kotlini. Že 1872 je bila v vasi, ki je tedaj štela okoli 650 prebivalcev, ustanovljena čitalnica, v gasilskem domu hranijo dragocen prapor bralnega društva Zagorje iz 1893. leta, ki ima zanimiv »življenjepiš« iz časa med obema vojnama. Danes šteje vas 442 prebivalcev. Le trije so še pravi kmetje, »furmanov« ni več, pa je bilo v vasi pred 50 leti kakih 35 parov konj, ki so vozili les iz javorniških in snežniških gozdov. Več kot sto vaščanov dela v obratih tovarne Javor, v Pivki in na Baču. Podobne metamorfoze so doživljale in doživljajo tudi druge vasi tod okoli.

Potem jo bomo ubrali proti Kalcu. Povprašali bomo za staro Vilharjevo pot, ki vodi skozi Pivšce, mimo izvira reke Pivke, skozi Loke, čez strugo reke Pivke, ki je poleti zmeraj suha, pozimi pa Pivka pogosto prestopi bregove, in že bomo na Kalcu. Kmalu pod vasjo bomo opazili sledi nekdanjih italijanskih kasarn, ki nas bodo spomnile, da so Italijani pred drugo vojno iz Pivke naredili pravo trdnjavo. Marsikak hrib tod okoli je prevrtan in nabit z železobetonom, marsikakšna cesta proti gozdu, proti stari meji torej, je vojaškega izvora, enako tudi marsikatera vodovodna naprava, ki pa so jih mnogokje ljudje 1945. leta v svetem besu razdejali, češ: nič italijanskega nočemo. Vojaštva se je zlasti 1940. in 1941. leta tod kar trlo. Tik pred napadom na Jugoslavijo, v začetku aprila 1941, so ukazali vasi pod gozdom evakuirati, ljudje so se množično umaknili v begunstvo na Kras, na Vipavsko pa tudi dalje v severno Italijo. Zadnji del poti, stolp Vilharjevega gradu bomo videli že od daleč, bo spremljal drevored starih lip in topolov...

Tu velja povedati še, da se ime Pivka, kar naj bi pomenilo svet, ki vpija vodo, uporablja najprej za reko, potem za celo kotlinino in nazadnje še za kraj, t. j. nekdanji Št. Peter na Krasu. Pivka je tod pogostno ledinsko ime (Pivke, Pivšče), pojavlja pa se še kot občno ime piuke (imen. mn.) za stranske rokave in struge, npr.: u piuke graiem; kopali smo se u piukah; otruoči smo duobru veidəli, u kətierəh piukah je blo bul'e z se kuopat.

Ljudsko izročilo v Zagorju ve povedati, kako je nastala tista znana pesem Zagorski zvonovi. Ravno tod, koder nas vodi pot, je stopal Vilhar s starim Papežem iz Zagorja. Bila sta zapredena v živahen pogovor, ko je zazvonilo. »Čemu zvoni?« je vprašal pesnik. »Francki Joškovi, pobralo jo je«, se je glasil odgovor. »Francki?« In Vilhar se je zamislil ob smrti 18-letnega dekleta, ki ga je rad videval. Pobrala jo je sušica. Popotnika sta molčala. Ko pa sta prispela na grad, je Vilhar vzkliknil: »Jo že imam...« Vstopila sta, Vilhar je sedel za harmonij pa zaigral in otožno zapel:

*Zagorski zvonovi
premilo pojo,
ker mojo preljubo
k pogrebu neso.*

Poleg te, najbolj domače, ljudje tod še radi prepevajo Ko tičica sem pevala, Po jezeru, Rožic ne bom trgala in Lipa zelenela je. Preprosto čustvovanje in ljubki napevi — to je bil razlog, da so te pesmice resnično ponarodele.

Kalc*. Tu so še vidni ostanki graščine iz 17. stoletja, njeni lastniki so bili grofje Auerspergi. Sredi prejšnjega stoletja jo je kupil Miroslavov oče. Po Miroslavovi smrti jo je upravljal njegov sin Evgen, nakar je spet prešla v druge roke. Poslednji prebivalci so Kalc zapustili po 1. svetovni vojni.

Miroslav Vilhar se je tu naselil 1845. leta, star 27 let, in se hitro udomačil. Sila družaben je hitro navezoval stike z ljudmi v Zagorju in Knežaku (postal je kneški župan), pa vse tja do Postojne, Razdrtega (pisatelj Hinko Dolenc je postal kasneje njegov zet), Vipave in Senožeč (odkoder je bila doma njegova žena). Na Kalcu je često gostil svoje prijatelje iz ožje in širše okolice, pod temi lipami se je mnogokdaj pilo in pelo, da so ljudje pomnili. Veselega in izobraženega so potem Pivčani izbrali za svojega poslanca. Žena pa mu je rodila osem otrok (tretji med njimi je znani skladatelj samospevov na Prešernova besedila Fran Serafin Vilhar). Na Kalcu sta potem kot domača učitelja živela Fran Levstik, od jeseni 1858 do spomladi 1861, in kasneje Jaka Alešovec. Levstik je prebival na Kalcu še enkrat 1863. leta, ko sta z Vilharjem pisala in urejala znameniti Naprej, kar je Vilharja spravilo v ječo in ob poslanski mandat. Za poslanca je sicer hotel kandidirati še enkrat, a se je kasneje umaknil ob spoznanju, da mu bo nasprotovala zlasti duhovščina. V postojnskem muzeju hranijo Vilharjevo pismo Janezu Kaučiču, županu na Razdrtem, ki se glasi:

*Naši popi so vkazali:
»Vilharja ne boste zbrali!«
Popova pa znana mi je moč.
Torej: poslanstvo — lahko noč!*

Tu na Kalcu naj bi Levstik zasnoval tudi svojega Martina Krpana, ki naj bi bil doma izpod Sv. Trojice — Lonca (1123 m). Hrib lepo vidimo, če se s Kalca ozremo proti severu; gledano s kraja Pivka, ali s Prestranka, od koder je najbližji

* Na tem mestu kaže popraviti napako, ki se v literarni zgodovini vleče že 20 let. S. Janež (1975), S. Janež-M. Raubar (1971), J. Kos (1974) v svojih pregledih slovenskega slovstva pišejo o gradu Kalcu pri Senožečah. A. Slodnjak (1959) pa kar o gradu Senožeče, kjer da je Levstik bival pri Vilharju. Pa je s Kalca do Senožeč 40 km, a do Il. Bistrice le 11 in do Postojne 20 km. Prav bo torej: Grad Kalc pri Zagorju, ali grad Kalc pri Knežaku; za širšo javnost pa bi zadevo najbolje poimenovali kot grad Kalc na Pivki ali na Pivškem.

vzpon nanj, je lepo videti obli vrh, ki spominja na seneno kopico ali lonco, kot pravijo tod okoli. Odtod staro ime za vrh, ki so ga preimenovali v Sv. Trojico šele, ko so na njem zgradili cerkev, ki je danes v razvalinah (zanjo je izklesal oltar Francesco Robba — sedaj je v slavinski župni cerkvi blizu Prestranka). Resnici na ljubo je treba povedati, da je Martin Krpan izšel, preden je prišel Levstik na Kalc. Povest je izšla v Slovenskem glasniku julija 1858, njen avtor pa je prišel k Vilharju šele jeseni istega leta. To dejstvo seveda ne izključuje možnosti, da je bil Levstik na Pivškem in na Kalcu že kdaj prej, in da je le dobil idejo za tihotapca Krpana tu. V podporo tej možnosti se da navesti vsaj naslednje:

1) Pivčani so bili v starih časih znani tovarniki, tvorili in tihotapili so sol iz Istre in Trsta v notranje dežele Avstrije. 2) Ena od starih poti s Pivke v Loško dolino je vodila prav pod Sv. Trojico, ki jo ljudje tam okoli včasih imenujejo kar Vrh. 3) Na pobočju hriba so še vidne sledi nekdanjega naselja, ki je v urbarjih izpričano kot Vasišče, ki bi moglo biti Krpanov Vrh. 4) V območju Sv. Trojice je tudi kraj, ki mu rečejo Pri cesarski hoji, ki da se tako imenuje, ker je tam cesar nekoč počival, ko je obiskal svoje žrebčarne na Prestranku in na Bilah pod Sv. Trojico. Tam nekje bi se mogel srečati tudi s Krpanom in njegovo kobilico. 5) Da je Levstik te kraje poznal, že preden je prišel na Kalc za domačega učitelja, pa priča še navedek v povesti sami. Ko se je Martin poslavljajal z Dunaja, je povedal cesarju, da je ni »take postrežbe, kakršna je v Razdrtem pri Klinčarju.« Razdrto pa je tudi tu, pod Nanosom, ob isti stari poti z Dunaja v Trst. — Vse to je nemara dovolj, da smemo reči — Martin Krpan je bil Pivčan.

A naj se vrnemo k Vilharju. Loteval se je vsega, našel si ga vsepovsod po Notranjskem, le gospodaril je slabo in imetje mu je hitro kopnelo. On pa je zlagal verze in napeve, pisal igrice za čitalniške večere, ustanavljal čitalnice. Njegova romantična (zgodovinska) spevoigra Jamska Ivanka, postavljena v izjemno okolje Predjamskega gradu, je bila npr. nenavadno uspešna. Skoraj 50 let je bila malone nepretrgoma na slovenskih odrih. Vilhar je bil tudi pobudnik in sklicatelj tabora na Kalcu, ki je bil 9. maja 1869, udeležilo se ga je 6, po drugih poročilih pa celo 8 tisoč ljudi.

Bodi kakorkoli. Za te kraje je Vilhar vse do današnjih dni izredna osebnost. Pivko je tesno povezal z ostalo Slovenijo. Vse, kar se je pomembnega zgodilo na Slovenskem, je Vilhar zanesel na Pivko, pa bodisi čitalnice, bésede, tabore ali liberalno misel. Pivka se je šele ob njegovem delu kulturno in politično zbudila.

Septembra 1941. je bil na Kalcu prvi sestanek OF za pivško in ilirskobistriško območje, o čemer priča spominska plošča, vzdiana poleg plošče, ki govori o taboru na Kalcu pred več kot 100 leti.

S Kalca jo bomo mahnili proti jugu kar čez kraške travnike, med grobljami, ki govore o nekdanjih naporih ljudi teh krajev v pridobivanju sleherne pedi obdelovalne zemlje. Bolj ali manj bomo vendarle sledili kolovozu, ki nas popelje v Knežak.

Na kneškem pokopališču, ki ga je videti na hribčku pred vasjo, imajo Vilharjevi svojo grobnico. V farni cerkvi sredi vasi si lahko ogledamo Černigojeve freske. Isti Avgust Černigoj, ki od leta 1926. dalje živi in deluje v Trstu, je

poslikal tudi cerkev na Baču, ki ga bomo videli ob naši levi. Na Baču je obrat tovarne »Javor«. Tu se je po 1. svetovni vojni pri stricu, lastniku tamkajšnje žage, naselil Alojz Valenčič in se z drugimi pivškimi fanti kmalu aktivno vključil v narodnorevolucionarno organizacijo TIGR (Trst—Istra—Gorica—Reka), ki je začela načrten boj proti fašističnemu raznarodovanju. Na 1. tržaškem procesu pred posebnim sodiščem za zaščito države je bil zato obsojen na smrt in 6. septembra 1939 skupaj z Milošem, Marušičem in Bidovcem na Bazovici ustreljen. — Na Baču je preživel otroška leta tudi narodni heroj Tone Tomšič, rojen sicer v Trstu, a sta bila njegov mati in oče prava Bečana.

Pod novo šolo v Knežaku so občani Il. Bistrice in Postojne 1969. leta — ob praznovanju 100-letnice tabora na Kalcu — odkrili skupen spomenik Vilharju, Valenčiču in Tomšiču. Znatno vsoto denarja so za to zbrali tudi domačini — izseljenci, ki so razsuti po vseh kontinentih, največ po Ameriki. — Na tem spomeniku pa so zapisani najbrže edini verzi, ki jih je kdaj napisal Ciril Kosmač, ki je bil na praznovanju stoletnice tabora slavnostni govornik. Verzi se glasijo:

*Sinovi smo slovenskih tal,
in kakor suha kraška zemlja vode,
svobode smo bili od nekdanj žejni.*

*Branili smo svobode kal,
zvesto do smrti se borili
na zemlji naši rodni, majhni mejni.*

*Življenje dali smo, da val
svobode čisti z vso pravico
za vse ljudi si bil povsod brezmejni.*

Po lastni izjavi je avtor želel v vsako kitico ujeti enega od treh mož, vse tri pa v zgodovinsko gibanje, od porajanja slovenske misli (Vilhar), prek boja in smrti za narod in domovino (Valenčič) k humanemu internacionalizmu (Tomšič).

Od spomenika jo bomo mahnili skozi vas in proti severozahodu. Na dolgem grebenu, ki se bo vlekel na naši levi strani bomo pred seboj že kmalu zagledali cerkvico Sv. Martina na Šilentabru (723 m). Onkraj borovega nasada, pred Zagorjem, bomo zapustili cesto in se napotili tja gor kar po gmajni, med ogradami, med kilometri kamenitih zidov, ki pričajo o hudih stiskah, kakršne so doletele Pivčane — prevoznike pred dobrimi 100 leti, po zgraditvi južne železnice. Prevoznništvo je hitro propadlo. Življenje se je zamajalo v temeljih. Iz skope kraške zemlje je bilo treba iztisniti kar največ. Ljudi ni bilo dosti, pa so trebili gmajno, kamenje pa zlagali v groblje, iz katerih zdaj običajno raste rešljika ali šipkovo grmje, in ograjali značilne ograde in ogradice — v prenekateri je res samo za dlan rodovitne zemlje. Iz Knežaka (Italijani so mu rekli Fontana del conte = vodnjak) na Tabor je 3/4 ure hoda. Z vrha bomo tik pred seboj videli vas Narin in železniško progo Pivka—Reka. Poleg cerkvice Sv. Martina iz sredine 15. stoletja, v kateri so zadnja leta odkrili lepe freske, si bomo lahko ogledali še 1973. leta odkrite ostanke romanske apside, ki je verjetno iz 11. stoletja. Še nekaj sto metrov je mimo zaselka Tabor (v smeri TV stolpa) pa bomo prišli na »vrh skaline silovitek«, kot je dejal Vilhar, z ostanke srednjeveškega gradu, ki je pogorel. Po Vilharju (ime Šilentabor izvaja iz silen, silni tabor) — o tem pripoveduje v eni svojih boljših pesmi, v romanci Silni tabor — so ga zrušili uporni kmetje,

po ljudskem izročilu pa je vanj treščilo in je zgorel. A greben je bil poseljen že vsaj 1000 let pr. n. št. — o čemer pričajo ostanki gradišča tu in cela vrsta gradišč od Šmihela pod Nanosom do Knežaka. Ta greben je tudi razvodnica med dvema morjema. Svet, ki smo ga zapustili, se odmaka v Pivko in dalje v Črno morje, čeprav do Reke ali pa do Trsta ni dosti več kot 30 km zračne črte, svet na zahodu pa v reko Reko ali Veliko vodo in v Jadransko morje.

Kolikor vam bo vreme naklonjeno, bo s Tabora prelep razgled čez večji del kraške Pivške kotline in na razsežne gozdove tja do Snežnika, na drugi strani pa skoraj čez cele Brkine, ki jim daje flišna sestava čisto drugačno podobo.

Tu na Taboru je bila po najnovejših odkritjih edina velika bitka v zadnjem velikem kmečkem uporu 1635.

Vrnili se bomo k sv. Martinu.

Preden ga bomo zapustili, si bomo ogledali pred vhodom v klonico še v značilni višini vzdana železna klina, ob katerih so menda privezovali javne grešnice v zasramovanje pobožnim obiskovalcem cerkve. In še »klonico« je treba pojasniti. Beseda je menda v tem pomenu drugod redka ali celo neznana. »Klonica« je prostor pod zvonikom, nekakšna le na pol zaprta cerkvena veža, s klopmi ob straneh, kamor so se zatekali kmetje ob neurju. Beseda očitno sodi v isto družino kot zaklonišče.

Potem bomo tik pod cerkvijo stopili na kolovoz, ki nas bo vodil proti jugozahodu — Prem bomo videli prav v smeri poti — in nas bo hitro pripeljal na traso vojaške ceste, ki teče tik pod bori.

Po 15 minutah hoje bomo krenili za 90° desno, na udelano makadamsko cesto, ki nas bo popeljala navzdol v grapo in v Kilovče.

V Kilovčah je bil, kot je znano, rojen Matija Kastelec (1622—1688), kanonik, avtor Bratovskih bukvic... in drugih protireformacijskih spisov, prirejevalec Biblije, sestavljalac latinsko-slovenskega slovarja itd. V Kilovčah ni o njem nikakršnega sledu. Pač pa kaže omeniti, da so fašisti Kilovče 4. junija 1942, skupaj s še 6 okoliškimi vasi, do tal požgali. To je bil požig prvih sedmih vasi na Primorskem. Malo pod vasjo, na travniku in med sadnim drevjem, pa so postrelili 25 mož in fantov. O tem nemo priča skromen spomenik, mimo katerega se bomo spustili v Bitnjo.

V Dolnji Bitnji, naselju ob glavni cesti med Pivko in Ilirsko Bistrico, je bil doma Ivo Grohar (1902—1944), pesnik, pripovednik in esejist, dramatik; umrl je v Dachau. Bil je sila samosvoja osebnost, ki ga je posebej zanimala problematika socialnega življenja. Eno najzanimivejših njegovih besedil ima naslov Naš hlapec Lovre. Izšel je iz ene najimovitejših hiš v tej dolini, pot iz Kilovč nas bo pripeljala prav ob njen vogel, po domače se tam reče pri Klebčarjevih — prav nasproti je most čez reko Reko, koder vodi cesta na Prem; Premski grad je videti blizu zgoraj. Reka Reka pa je mrtva. Črna in smrdljiva. Zastrupile so jo industrijske odplake tovarn Lesonit (izdelava vezanih plošč vseh vrst) in TOK (tovarna organskih kislin) v Il. Bistrici.

Prem je gručasta slemenska vas. Grad je omenjen že 1213. leta, verjetno pa je bila tu že rimska utrdba. Njegovi lastniki so bili kasneje oglejski patriarhi, devinski grofje pa Habsburžani.

Hiše so na Premu bistveno drugačne od pivških. Značilna tlakovana dvorišča in latniki, ki jih senčijo, govore za drugačen podnebni vpliv — tod v primeri s Pivko že nekoliko bolj diha sredozemlje.

Na Premu se je, kot je znano, Filipu Ketteju, učitelju, ki je pokopan nedaleč od tod, v Košani, rodil Dragottin Kette (1876—1899). Na šoli — njegovi rojstni hiši — je plošča z napisom:

TU
JE BIL ROJEN
19. I. 1876
DRAGOTIN
KETTE
SLOVENSKI
PESNIK

V hiši je Kettejev muzej, ki ga upravlja osnovna šola »Dragotina Ketteja« iz Il. Bistrice. Posebno muzejsko razstavo v Premskem gradu ureja tudi vodstvo Kraške muzejske zbirke iz Postojne.

Na Premu se je 1914 rodil tudi pesnik, prevajalec in publicist Bogomil Fatur.

Na Premu ne moremo mimo fresk v cerkvi, ki nemo pripovedujejo zanimivo zgodbo o črnih časih fašistične vladavine. Nekakšni dve nadstropji fresk, ki se po stilu in umetniški moči močno ločita med seboj, bosta zbudili našo pozornost — ustvarjale so jih roke dveh mojstrov. Spodnje »nadstropje« je poslikal slikar — Italijan. Ko pa je župnik, zaveden Slovenec, zahteval, naj v prezbiteriju naslika tudi slovanska apostola, se je Italijan uprl. Župnik pa ga je nagnal in poklical je Toneta Kralja, ki je delo končal.

In tu bomo z ekskurzijo končali, že dokaj globoko v Brkinih, ki so eno najbolj nerazvitih področij v Sloveniji. Cesto, ki pelje mimo Prema v osrčje dežele, so že pred skoraj dvema desetletjema gradile mladinske delovne brigade.

Sedli bomo na avtobus in se peljali bodisi v Postojno, bodisi v Il. Bistrico, ali pa se vrnili čez reko Reko na železniško postajo Kilovče, ki jo dosežemo v pol ure hoda.

Pripombe k variantnim potem

Če si bomo izbrali 3. varianto s pohodom na Nanos, potem se bomo na Razdrtem, odkoder se bo začel naš vzpon na Nanos, spomnili Hinka Dolenca, pravnika in pisca izredno pristno občutenih črtic »O burji« (1906), ki je tod, ob spustu v Vipavsko dolino, svojčas viharila prav neusmiljeno, dandanašnji pa je skoraj ni več. Enako zanimivi so njegovi starejši spisi »Spomini o Cerknškem jezeru« in »O gozdu in nekaterih njegovih ljudeh«. Zdi se, da je v teh spisih mnogokaj resnično pivškega in notranjskega.

Nekaj več je treba reči še k 4. varianti. Z Il. Bistrico ne moremo opraviti tako na hitro.

Trnovo, kamor je k stricu Janezu Valenčiču, trgovcu, zahajal na počitnice Dragotin Kette, je danes že eno z Il. Bistrico. Le-ta se je razvila iz zelo starega mlinarskega naselja. Skoznjo je vodila znana srednjeveška tovarna pot s Kranjske

proti Reki. Skoznjo je šlo tiste čase do 57.000 tovornih konj letno. Največ pa so tovorili železo. Ko je kraj v 19. stoletju postal upravno in sodno središče, se je začel urbanizirati. Že poleti 1864. so tu ustanovili čitalnico, ki je bila po nastanku dvanajsta v Sloveniji.

Tu se je rodil Franc Bilc, duhovnik, Kopitarjev znanec, učen mož, pesnik in Vodnikov slovarski sodelavec.

Nekoliko mlajši Janez Bilc, tudi duhovnik in pesnik, je bil predvsem znan kulturni delavec in krajepisec (Šege in navade v Bistriški dolini).

Od tod je bil doma tudi Ivan Lah, sila plodovit pisatelj, časnikar in publicist, ki pa je zgodaj odšel iz domačega kraja in v njegovem delu menda ni sledu o tej dolini. Zato pa je posrečeno predstavil svoj drugi kraj, okolico Grosupljega in Dolenjsko sploh.

Iz Il. Bistrice so doma še Franc Pavlovec, slikar, Franc Valenčič, pesnik, Rado Pehaček, general in narodni heroj. Tu pa so živeli in delovali še skladatelj Fran Gerbič, prevajalec Ivan Vesel-Vesnina in drugi.

Preden zaključimo, je treba ugotoviti še tole: Okoli Il. Bistrice se je bila ena zadnjih bitk 2. svetovne vojne na naših tleh. V starih avstrijskih in italijanskih utrdbah pred Il. Bistrico so se zabarikadirale enote 97. nemškega korpusa in se trdo zoperstavile naši IV. armadi. V njenem sestavu je bila tudi 3. prekomorska brigada, sestavljena iz samih domačinov, Brkincev, Pivčanov, Kraševcev in Vipavcev, ki so se borili dobesedno za domači prag in mnogi na domačem pragu in na pragu svobode — potem ko je bil osvobojen tudi že Trst — umrli. Nemci (okoli 16.000 po številu) so se predali po krčevitih poskusih preboja proti zahodu šele 7. maja.

Spomenik prekomorskim brigadam in vsem padlim, ki je na Hribu svobode nad mestom, je delo kiparja Lenassija in arhitektinje Baragove. 3. prekomorska ima še poseben spomenik, delo kiparja Pohlena, pred OŠ »Dragotina Ketteja«.

In konec. Popis literarnih zanimivosti onkraj Snežnika, v Loški dolini in na Cerkljanskem ni več moja naloga.

Franc Žagar

Pedagoška akademija v Ljubljani

STAVČNA ANALIZA IN SINTEZA

Stavčni analizi je v našem osnovnošolskem pouku gotovo odmerjeno dovolj časa. Problem je prej v tem, da ta analiza zaradi dolgotrajnega in mehničnega drila začenja postajati nezanimiva za učence. V pričujočem članku bomo nanašali nekaj idej, kako naredimo razčlenjevanje stavkov prijetno in hkrati dovolj zahtevno, da se šolarji ne dolgočasijo ob njem. Večkrat bomo opozarjali tudi na razlike med tradicionalno stavčno analizo, kot je predstavljena v Bajec-Kola-